9. Qədim Möhürlər

Qədim möhürlər tarix boyu müxtəlif mədəniyyətlərdə sənədlərin təsdiqlənməsi, mülkiyyət hüquqlarının qorunması, ticarət əməliyyatlarının idarə olunması və hətta şəxsi və ya rəsmi yazışmaların möhürlənməsi üçün istifadə edilən mühüm vasitələrdən biri olmuşdur. Onlar, həmçinin, arxeologiya və tarix üçün vacib bir mənbədir və qədim sivilizasiyaların həyat tərzi, idarəetmə sistemi, ticarət əlaqələri və mədəniyyətləri haqqında dəyərli məlumatlar verir.

Möhürlərin Materialları və Dizaynı

Qədim möhürlər müxtəlif materiallardan hazırlanırdı və material seçimi dövrün texnoloji imkanlarından, sivilizasiyanın inkişaf səviyyəsindən və istifadə məqsədindən asılı idi. Ən geniş yayılmış materiallar bunlardır:

Daş: Əzəmətli daşlar (lapis lazuli, obsidian, agat) davamlı və estetik baxımdan cəlbedici idi.

Metal: Qızıl, gümüş və mis mühüm şəxslərin və yüksək vəzifəli insanların möhürlərində geniş istifadə olunurdu.

Gil: Daha ucuz və geniş yayılmış material olaraq ticarətdə və gündəlik həyatda istifadə edilirdi.

Sümük və fil sümüyü: Daha nadir hallarda dekorativ məqsədlər üçün istifadə olunurdu.

Möhürlərin üzərində çox vaxt mürəkkəb təsvirlər olurdu. Dizaynlara heyvan fiqurları, mifoloji səhnələr, dini simvollar və hətta yazılar daxil idi. Bu təsvirlər sahibinin sosial statusunu, inanclarını və ya fəaliyyət sahəsini əks etdirirdi.

Möhürlərin Növləri

1. Silindrik möhürlər:

Əsasən Mesopotamiyada istifadə edilmişdir (e.ə. 4-cü minillik).Bu möhürlər gil lövhələr üzərində yuvarlanaraq təsvirləri çap edirdi. Onlar xüsusilə ticarət əməliyyatlarında və hüquqi sənədlərin möhürlənməsində istifadə olunurdu.

2. Yastı möhürlər:

Misirdə və Hind vadisi sivilizasiyasında geniş yayılmışdır.Bu möhürlər birbaşa gil və ya mum üzərinə basdırılırdı. Xüsusilə Misirdə fironların və yüksək vəzifəli şəxslərin möhürləri sənədlərin autentikliyini təmin edirdi.

3. Asma möhürlər:

Çox vaxt boyundan asılır və sahibinin yüksək statusunu və ya vəzifəsini göstərirdi. Bu cür möhürlər həm dekorativ, həm də funksional idi.

Möhürlərin Tarixi Əhəmiyyəti Qədim möhürlər müxtəlif sivilizasiyaların mədəniyyətini və idarəetmə sistemini əks etdirən dəyərli nümunələrdir Mesopotamiya: İlk silindrik möhürlər burada meydana gəlmişdir. Təsvirlərdə çox

vaxt dini səhnələr və ya gündəlik həyatın elementləri əks olunurdu. Misir: Firon möhürləri idarəetmə və dini məqsədlərlə yanaşı, hüquqi sənədləri təsdiqləmək üçün istifadə olunurdu.Hind vadisi: Hind vadisi möhürlərində heyvan təsvirləri və qədim yazılar mövcuddur ki, bu da həmin sivilizasiyanın ticarət və mədəniyyətini öyrənməyə imkan verir.

Anadolu və Qafqaz: Erkən dövr möhürləri bu bölgələrdə həm ticarət, həm də dini məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur.

Praktik və Mədəni Əhəmiyyəti

Qədim möhürlərin praktik əhəmiyyəti sənədlərin, malların və şəxsi mülkiyyətin qorunması ilə bağlıdır. Məsələn, ticarət mallarının möhürlənməsi onların mənşəyini və orijinallığını təmin edirdi. Hüquqi sənədlər üzərindəki möhürlər isə onların etibarlılığını təsdiqləyirdi.Mədəni baxımdan möhürlər qədim dövrlərin inanclarını, sənət üslublarını və sosial quruluşunu əks etdirirdi. Onların üzərindəki təsvirlər, yazılar və simvollar tarixçilərə qədim insanların gündəlik həyatı və dünyagörüşü haqqında məlumat verir.Beləliklə, qədim möhürlər sadəcə funksional alətlər deyil, həm də mədəni və tarixi irsin mühüm bir hissəsidir. Arxeoloqlar tərəfindən tapılan bu möhürlər tarixin qaranlıq səhifələrinə işıq salaraq qədim dünyanı daha yaxşı anlamağa imkan yaradır.

12. Toponimlərin qrupları

Azərbaycan toponimlərinin bu qrupları vardır.

1.Antrotoponimlər

Azərbaycan toponimləri sisteminin müəyyən sahəsini şəxs adı, soyad, ləqəb, titul əsasında meydana çıxmış yer adları təşkil edir. Belə adlar dilçilikdə antrotoponim adlanır. Azərbaycan antrotoponimləri tərkibcə üç yerə bölünür:

Yalnız şəxs adlarından ibarət antroponimlər

Şəxs adlarından və sözdüzəldici şəkilçilərdən ibarət adlar

Şəxs adlarından və yaşayış məntəqəsinin tipini bildirən sözlərdən, yerin coğrafi mövqeyini bildirən sözlərdən,yaxud su obyekti bildirən sözlərdən ibarət adlar təşkil edir.

2.Etnotoponimlər

Tayfa, qəbilə adları əsasında yaranmış toponimlər onomastik sistemdə etnotoponim adlanır. Azərbaycan toponimik sisteminin ən mürəkkəb və qaranlıq sahəsi etnotoponimlərdir. Xalqımızın qədim tarixi ilə bağlı olan bu toponimlərin mənşəyi barədə hələlik çox az söz deyilmişdir. İndiyədək Azərbaycan etnotoponimlərinin tam mənzərəsini əks etdirən nə xüsusi elmi əsər, monoqrafiya, nə də lüğət hazırlanmışdır.

3.Hidrotoponimlər

Hidroterminlər əsasında yaranan toponimlər hidrotoponim adlanır.Məsələn, Bolsulu (Beyləqan), Qaşqaçay (Qax), Qoşabulaq (Gədəbəy),Qusarçay(Qusar),İlisu(Qax),Çaylı(Qazax,Şamaxı,Xanlar,Şəmkir), Sulutəpə (Bakı,Cəlilabad) və s. Kənd adlarının leksik tərkibini araşdırdıqda məlum olur ki,ancaq “su” mənasını bildirən leksik vahidlər əsasında yaranmışdır.

4.Zootoponimlər

Heyvan, quş, balıq, həşərat və s. canlıların əsasında düzələn toponimlər zootoponimlər adlanır. Tarixən xalqımızın iqtisadi həyatının bir hissəsini heyvandarlıq təşkil etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq bir sıra yaşayış məskənləri, yer adları əmələ gəlmişdir. Məsələn, Qazbölük (Balakən), Atbulaq (Salyan), İnəkboğan (Gədəbəy), Qoçdərə (Tovuz), Soxulcan (Yardımlı), Ördəkli (Zəngilan) və s. Zootoponimlər Azərbaycan toponimik sistemində azlıq təşkil edir.

5.Fitotoponimlər

Bitki adları əsasında düzələn yer adları fitotoponimlər adlanır. Azərbaycan dilinə məxsus toponimlərin bir qrupunu fitotoponimlər təşkil edir. Fitotoponimlər bitki faunası əsasında yaranır. Başqa sözlə desək,coğrafi yer ən çox malik olduğu bitki növünün adı ilə adlanır.Fitotoponimlərdə mövcud olan -lı(-li,-lu,-lü) şəkilçisi bir növ çoxluq təşkil edir.Məsələn, Çinarlı,Badamlı,Almalı,Armudlu və s.

6.İctimai-siyasi xarakterli toponimlər

Azərbaycan keçmiş Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə əlaqədar yaranmış toponimlər ictimai-siyasi xarakterli toponimlər adlanır.Məsələn,Beynəlmiləl (Dəvəçi rayonunda kənd), 1 May (İmişli rayonunda şəhər tipli qəsəbə), 28 May (Yevlax rayonunda şəhər tipli qəsəbə), İyirminci (Lerik rayonunda kənd),Yeniyol,Yenigün (Naxçıvan,Qazax) və s. Bu toponimlər özündə yeni quruluşu əks etdirir.

7.Memuar-xatirə toponimləri

Azərbaycan toponimləri içərisində tarixi şəxsiyyətlər, görkəmli yazıçı,şair,ictimai-siyasi xadimlərin adını daşıyan yer adları memuar-xatirə toponimlər adlanır. Məsələn, görkəmli partiya və dövlət xadimləri Mirbəşir Qasımov, Əli Bayramov, N.Nərimanovun adını Nərimankənd (Şamaxı),Əli Bayramlı, klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri N.Gəncəvi,   M.Füzuli, İ.Nəsimi , M.Ə.Sabir ,C.Cabbarlı və başqalarının adını daşıyan Nizami kəndi (Goranboy, Şəmkir), Füzuli (rayon), Nəsimikənd (Saatlı), Fətəlikənd (Cəlilabad)   və s. toponimləri bu qəbildəndir.

8.Kosmotoponimlər

Səma cisimlərinin adı əsasında düzələn toponimlər kosmotoponimlər adlanır. Ümumiyyətlə türkdilli xalqların toponimikasında bu, xarakterik hal kimi özünü göstərir. Deməliyik ki, kosmonimlər antroponimlərə və etnonimlərə də təsir edir. Azərbaycan toponimlərində günəş və şəfəq sözləri ilə bağlı bu toponimlər vardır. Məsələn, Günəş, Günəşli (Dəvəçi, Beyləqan, Xaçmaz), Şəfəq, Şəfəqli (Beyləqan ,Yardımlı), Qızıl Şəfəq və s

9.Təsviri toponimlər

Hər hansı yaşayış məntəqəsinin yerinin, obyektinin müəyyən əlamətlə, təbii sərvətə əsasən adlandırılması yolu ilə yaranan yer adları təsviri toponimlər adlanır. Azərbaycan toponimlərinin müəyyən hissəsini bu toponimlər təşkil edir. Məsələn, Altıağac (Abşeron), Alagöz (Tovuz), Biçənək (Şahbuz), Qaladərəsi (Şamaxı), Bağçalı (Quba), Ballıqaya (Qubadlı), Qaratəpə (Bərdə), Qaratorpaq (Şəki) və s. Təsviri toponimlər Azərbaycan toponimik sistemində kəmiyyətcə antroponim və etnonimlərdən sonra üçüncü yeri tutur.

16.Azərbaycanda ad və soyadların formalaşması

Ad və soyadların formalaşması, tarix və mədəniyyətə bağlı olaraq müxtəlif coğrafi bölgələrdə fərqli inkişaf etmişdir. Ad və soyadların yaranması və istifadə edilməsinin bəzi əsas mərhələləri və faktları aşağıdakılardır:

1. Əvvəlki dövrlər və adların istifadəsi

İlk dövrlərdə insanların yalnız bir adı olurdu, bu ad şəxsi identifikasiyanı təmin edirdi. Adlar adətən insanın xarakterinə, işinə, yaşadığı yerə və ya fiziki xüsusiyyətlərinə əsaslanırdı.Soyadlar, əsasən, sinif fərqlərini göstərmək və ya müəyyən bir ailənin tanınmasını təmin etmək məqsədilə yaranmağa başlamışdır. Bu adlar zamanla insanlar arasında fərqləndirmə məqsədi güdür.

2. Soyadların yaranması

Orta əsrlərdə Avropada soyadların yaranması baş vermişdir. Əvvəlcə insanlar, adətən, atalarının və ya nənələrinin adlarını daşıyırdılar, məsələn, Jhonson (John'un oğlu).Soyadlar, eləcə də, peşə (şahbaz, usta), yaşayış yeri (Məmmədli, Bakı) və ya fiziki xüsusiyyətlərə (Qara, Uzun) bağlı ola bilərdi.Rusiyada soyadlar XVI-XVII əsrlərdə daha geniş yayılmağa başlamış, bəzi halda feodal zadəgan ailələri adlarını soyad kimi qəbul etmişdilər.

3. Soyadların müntəzəm istifadəyə girməsi

Avropada soyadlar əsasən XVII və XVIII əsrlərdə daha geniş şəkildə qəbul edilmişdir. Xüsusilə, Fransada və İngiltərədə aristokratik ailələr və monarxlar tərəfindən soyadlar geniş yayılmışdır.Azərbaycan və digər Şərq ölkələrində isə soyadların qəbul edilməsi XIX-XX əsrlərə təsadüf edir. Azərbaycanda sovet dövrü ilə əlaqədar olaraq soyadların hüquqi forma alması və bütün əhalinin soyad götürməsi qərara alınmışdır.

4. Ad və soyadların formalaşmasında mədəniyyət və ənənələr

Hər bir mədəniyyətdə ad və soyadların formalaşmasında fərqli ənənələr mövcuddur. Məsələn, Yaponiyada soyadlar adətən ailənin təmsil etdiyi klanın və ya nəsil adını daşıyır.Türk dünyasında soyadlar, adətən, şəxsin atası ilə bağlı və ya ailənin xüsusiyyətlərini əks etdirən elementlərdən ibarət olur. Müasir dövrdə isə, soyadlar rəsmi sənədlərdə istifadə edilir.

5. Modern dövrdə ad və soyadların tərtib edilməsi

Qanuni qaydalar ilə ad və soyadların dəyişdirilməsi və tərtib edilməsi mümkündür. Məsələn, bəzi ölkələrdə şəxs adını dəyişdirmək üçün məhkəmə qərarı tələb oluna bilər.Son dövrlərdə soyadların cinsiyyətə görə fərqlənməsi məsələsi (məsələn, rus dilində kişi və qadın soyadlarının müxtəlif şəkilləri) və multikulturalizm prinsipləri ilə bağlı dəyişikliklər müşahidə edilir.Ümumilikdə, ad və soyadların formalaşması, cəmiyyətin sosial və tarixi inkişafı ilə sıx əlaqədardır və fərqli dövrlərdə, mədəniyyətlərdə dəyişmişdir.

25. Tarixi onomastika Onomastikanın bölmələri

Onomastika (adşünaslıq) – adların mənşəyini, məna və struktur xüsusiyyətlərini, yaranma və inkişaf proseslərini, eləcə də coğrafi yayılmasını öyrənən elmdir. Bu sahə dilçiliklə yanaşı, tarix, etnoqrafiya, coğrafiya və mədəniyyətşünaslıq elmləri ilə sıx əlaqədədir. Adların öyrənilməsi bir xalqın dilində baş vermiş tarixi və mədəni prosesləri, həmçinin etnik və sosial əlaqələri müəyyən etməyə kömək edir.

Onomastika iki əsas istiqamətə bölünür:

1. Antroponimika (şəxsi adlar haqqında elm).

2. Toponimika (yer adları haqqında elm).

Hər iki istiqamət müxtəlif sahələrə ayrılır. Gəlin, onomastikanın əsas bölmələrini ətraflı şəkildə nəzərdən keçirək:

1. Antroponimika

Antroponimika şəxsi adları, onların mənşəyini, strukturunu və funksiyalarını öyrənir. Bu bölmə fərdi adlardan xalqın tarixini, mədəniyyətini və inanclarını araşdırmağa kömək edir. Antroponimikanın əsas qrupları:

Adlar (antroponimlər): İnsanların fərdi adları.Məsələn: Leyla, Rəşad, Nigar.

Soyadlar: Ailənin mənsubiyyətini göstərən adlar.Məsələn: Əliyev, Həsənzadə, Məmmədov.

Patronimlər: Atanın adını ifadə edən formalar.Məsələn: Əhməd oğlu, Aygün qızı.

Təxəllüslər: Şairlərin, yazıçıların və tanınmış şəxslərin istifadə etdiyi adlar.Məsələn: Şah İsmayıl Xətai, Füzuli, Məcnun.

Ləqəblər: İnsanların xüsusiyyətlərinə görə verilən qeyri-rəsmi adlar.Məsələn: Qoçaq Əhməd, Dəli Alı.

2. Toponimika

Toponimika yer adlarının mənşəyini, yaranma səbəblərini, onların tarixi və coğrafi xüsusiyyətlərini öyrənən bölmədir. Toponimika coğrafi obyektlərin adlarını öyrənməklə xalqların tarixi-mədəni irsi barədə məlumat verir. Toponimikanın əsas qrupları:

Oykonimlər: Yaşayış məntəqələrinin adları.Məsələn: Bakı, Gəncə, Şəki.

Hidronimlər: Su hövzələrinin adları.Məsələn: Kür, Xəzər, Araz.

Oronimlər: Dağ, təpə və yüksəkliklərin adları.Məsələn: Bazardüzü, Qafqaz, Savalan.

Dendronimlər: Meşə və bitkilərlə bağlı yer adlarıMəsələn: Palıdlı, Çinar kəndi.

Mikrotoponimlər: Kiçik coğrafi obyektlərin adları (tarlalar, dağətəyi yerlər və s.).Məsələn: Qayalıq, Əyriqaya.

3. Etnonimika

Etnonimika xalqların, tayfaların və etnik qrupların adlarını öyrənir. Bu adlar müəyyən bir xalqın və ya tayfanın mənşəyi və yayıldığı ərazilər haqqında məlumat verir.

Etnonimlər: Xalqların ümumi adları.Məsələn: Azərbaycanlı, Tatar, Xəzər.

Subetnonimlər: Tayfa və etnik qrupların adları.Məsələn: Qıpçaq, Kəngərli.

Lezbionimlər: Müəyyən xalqlara aid olan qrupların adları

4. Kosmonimika

Kosmonimika göy cisimlərinin (ulduz, planet və s.) adlarını öyrənir. Bu bölmə adların astronomik hadisələrlə bağlı yaranmasını tədqiq edir.Məsələn: Günəş, Ay, Yupiter, Mars.

5. Zoonimika

Zoonimika heyvan adlarını öyrənən bölmədir. Bu bölmədə həm ev heyvanlarının, həm də vəhşi heyvanların adlarının mənşəyi araşdırılır.Məsələn: Boz Qurd, Ağca İnək.

6. Fitonimika

Fitonimika bitki adlarının yaranmasını və onların mənşəyini öyrənir. Bu adlar həm coğrafi obyektlərdə, həm də xalqın gündəlik həyatında iz buraxmışdır.Məsələn: Qovaq, Palıd, Çinar.

7. Pragmatonimika

Pragmatonimika insan tərəfindən yaradılan əşyaların, məhsulların və texniki vasitələrin adlarını öyrənir. Buraya istehsal olunan bütün əşyaların adları daxildir.Məsələn: Avtomobil adları (Mercedes, Toyota), cihaz adları (Nokia, Samsung).

Onomastikanın Önəmi

Tarixi tədqiqatlar: Adlar vasitəsilə qədim xalqların yerləşmə arealı, həyat tərzi və mədəniyyəti öyrənilir.

Etnik əlaqələr: Xalqlar arasında əlaqələri və qarışmaları müəyyən etmək olur.

Dil tarixi: Adlar vasitəsilə dilin inkişafı, keçmiş leksik vahidlər və onların dəyişməsi araşdırılır.

Onomastika dili daha dərindən öyrənməyə, mədəniyyətlərarası əlaqələri anlamağa və tarixi izlərin qorunmasına xidmət edir.

26. Toponimik mənbələr Toponimlərin növləri

Toponimik mənbələr toponimlərin tədqiqi üçün əsas mənbələrdir. Bu mənbələr, coğrafi adların mənşəyini, yaranma tarixini və formalaşma səbəblərini araşdırmaq üçün istifadə olunur. Toponimlərin növləri isə onların yaranma xüsusiyyətlərinə və mənbələrinə əsasən qruplaşdırılır.

Toponimik mənbələr

1. Qədim yazılı mənbələr:

Qədim dövrə aid yazılar, kitabələr, daş yazılar.

Əlyazmalar və tarixi sənədlər.

Ərəb, fars və osmanlı mənbələri.

2. Xalq yaradıcılığı:

Əfsanələr, rəvayətlər, dastanlar.

Xalqın coğrafi adların mənşəyi ilə bağlı yaddaşında qalan məlumatlar.

3. Coğrafi xəritələr:

Tarixi və müasir xəritələrdə əks olunan toponimlər.

Köhnə xəritələrdəki adların dəyişmə proseslərini öyrənmək.

4. Rəsmi sənədlər:

Dövlət tərəfindən verilən inzibati sənədlər, qərarlar.

Toponimlərin dəyişdirilməsi ilə bağlı sənədlər.

5. Dil və lüğət mənbələri:

Müxtəlif dillərə aid lüğətlər və qrammatika kitabları.

Toponimlərin etimologiyasını öyrənmək üçün əsas mənbələr.

6. Arxeoloji tədqiqatlar:

Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən məlumatlar.

Qədim yaşayış məskənləri və abidələrin adları.Toponimlərin növləri

Toponimlərin növləri

Toponimlər müxtəlif quruluşa malik coğrafi obyekt adlarını – dərə,təpə,düz,kənd,şəhər,məhəllə,küçə,meydan,sahə,rayon,respublika,dövlət,yol və s. adlarını bildirir. Toponimlərin 5 növü var:

Oykonimlər

Urbanonimlər

Xoronimlər

Oronimlər

Dromonimlər

Oykonimlər: Oykonimlər müəyyən əraziyə məxsus yaşayış məntəqələrinin (kənd,qəsəbə,şəhər) adlarını bildirən toponimlərin bir növüdür. Azərbaycan toponimlərinin 4500-dən çoxunu oykonimlər təşkil edir. Oykanimlər adlarını daşıdıqları ərazinin böyüklüyü, kiçikliyinə iki qrupa bölünür: kosmonimlər, astionimlər.Urbanonimlər:urbanonim şəhər daxilindəki prospekt, döngə, küçə, meydan, bazar, qala, bina və s. adlarını bildirir. Adlarını daşıdıqları obyektin növünə görə urbanonimlər iki qrupa bölünür: aqronimlər,qodonimlər Xoronimlər: xoronim müəyyən inzibati ərazi bölgüsünə malik rayon,vilayət,respublika, ölkə adını bildirir. Azərbaycan Respublikasında bir respublikanın (Azərbaycan Respublikası), bir muxtar respublikanın (Naxçıvan MR), əzəli əbədi torpağımız olan Qarabağ da daxil olmaqla 61 kənd, 10 şəhər rayonunun adını bildirən xoronim vardır. Bu xoronimlərin içərisində mənşəcə qədim olan (məsələn, Azərbaycan, Naxçıvan, Quba və s.), nisbətən sonralar əmələ gələni (məsələn, Qazax, Tovuz, Ağsu və s.), son zamanlarda yarananı (məsələn, Tərtər, Füzuli, Əzizbəyov və s.) vardır.

Oronimlər:oronim torpağın üst qatında relyef quruluşuna görə bir-birindən fərqlənən yerlərin adını bildirir. Buraya, əsasən, dağ, dərə, təpə, yoxuş, meşə, qobu, sahə, örüş, otlaq və s. yer adları daxildir. Məsələn, Şahdağ, Muğan düzü, Göytəpə, Avey dağı, Xannı dərəsi, Ana yol, Bazı qobusu, Böyük kənd, Sabir bağı, Kəndarası, Kiçik kənd, Bulduq meşəsi və s. İndiyədək Azərbaycan oronim sistemi bütövlükdə tədqiq olunmamışdır. Doronimlər: doronim hava, su, yerüstü və yeraltı nəqliyyat yollarının adını bildirir.Məsələn, Bakı – Krasnovodsk, Bakı-Həştərxan (dəniz yolu), Bakı-Moskva, Bakı-Ağdam, Bakı-Vladivostok, Bakı-Dərbənd (dəmir yol xətti) və s. Azərbaycan dilində doronimlərin bir çoxunun yazılışı və tələffüz forması hələ tam formalaşmamışdır.

28. Möhür anlayışı .Azərbaycan möhürləri. Azərbaycanda antik dövrə aid möhürlərin öyrənilməsi

Möhür anlayışı

Möhür – müəyyən bir şəxsin, dövlətin, təşkilatın və ya idarənin aidiyyəti, təsdiqi, mülkiyyəti və ya hüquqlarını göstərən xüsusi nişan və ya simvoldur. Möhürlər qədim dövrlərdə hüquqi sənədləri, müqavilələri, məktubları və mülkiyyətə aid əşyaları təsdiq etmək üçün istifadə olunurdu. Antik dövrdə möhürlər əsasən gil, daş, metal və ya digər materiallardan hazırlanırdı.

Möhürlər həm praktik, həm də dekorativ funksiyaya malik olub, sahibinin statusunu, adını, mövqeyini və bəzən də dini və ya mifoloji inanclarını əks etdirirdi. Möhürlər üzərindəki təsvirlər və yazılar həmin dövrün mədəniyyətini, sosial-iqtisadi quruluşunu və idarəetmə sistemini anlamağa kömək edir.

Azərbaycan möhürləri

Azərbaycan ərazisi zəngin tarixi və mədəni irsə malik olduğundan, burada müxtəlif dövrlərə aid çox sayda möhür tapılmışdır. Azərbaycanda aşkar olunan möhürlər əsasən antik dövrdən orta əsrlərə qədər dövrü əhatə edir.

1. Antik dövr möhürləri:

Azərbaycan ərazisində antik dövrdə (e.ə. VI – IV əsrlər) möhürlər ticarət, mülkiyyətin təsdiqi və diplomatik münasibətlərdə geniş istifadə olunmuşdur.Qobustan, Mingəçevir, Naxçıvan və Gəncə bölgələrində müxtəlif antik möhürlər aşkar edilmişdir.Bu möhürlər əsasən gil və daşdan hazırlanmış, üzərlərində heyvan təsvirləri, geometrik fiqurlar və ya simvolik yazılar olmuşdur.

2. Orta əsr möhürləri:

Orta əsrlərdə (X – XIII əsrlər) möhürlər daha çox inkişaf etmiş və metaldan hazırlanmışdır. Xüsusilə İslam dövründə möhürlərin üzərində ərəb yazıları və dini ayələr əks olunurdu.Şirvanşahlar dövrünə aid tapılan möhürlərdə hökmdarların adları və titul yazıları yer alır.

3. Müasir dövr möhürləri:

Azərbaycan Respublikasının müasir möhürləri dövlət və idarəetmə orqanlarının hüquqi sənədlərini təsdiqləmək üçün istifadə edilir.

Azərbaycanda antik dövrə aid möhürlərin öyrənilməsi

Azərbaycanda antik dövr möhürlərinin öyrənilməsi arxeologiya, numizmatika və epigrafika sahələri vasitəsilə aparılır. Aşağıda bu möhürlərin öyrənilməsinin əsas istiqamətləri verilmişdir:

1. Qazıntılar və tapıntılar:

Qobustan və Mingəçevir arxeoloji abidələrində gil və daş möhürlər tapılmışdır. Bu möhürlər daha çox ticarət və mülkiyyət təsdiqi məqsədilə istifadə olunmuşdur.Naxçıvan ərazisində qədim şəhər yerlərində aparılan qazıntılar zamanı üzərində simvolik təsvirlər olan daş möhürlər aşkar edilmişdir.

2. Mühürlərdəki təsvirlərin təhlili:

Antik dövr möhürlərinin üzərindəki təsvirlərdə heyvanlar, quşlar və mifoloji fiqurlar geniş yayılmışdır. Bu təsvirlər həmin dövrün dini və inanclarını əks etdirir.Həmçinin geometrik naxışlar və süjetli motivlər həmin dövrün sənətkarlıq səviyyəsi haqqında məlumat verir.

3. Numizmatik tədqiqatlar:

Antik dövr möhürləri ilə birlikdə tapılmış sikkələr həmin dövrün iqtisadi və mədəni əlaqələrini öyrənməyə kömək edir.Bu möhürlərdəki təsvirlər və yazılar həmin dövrün idarəetmə strukturlarını və diplomatik münasibətlərini araşdırmağa imkan yaradır.

4. Dil və yazı sistemləri:

Azərbaycanda tapılan antik möhürlərdə Arami, Qədim Fars və digər yazı sistemlərinin izləri müşahidə olunur. Bu, Azərbaycanın müxtəlif mədəniyyətlərlə əlaqələrindən xəbər verir.Nəticə olaraq, Azərbaycanda antik dövrə aid möhürlər yalnız tarixi sənədlər deyil, həm də qədim insanların dünyagörüşü, iqtisadiyyatı və sosial münasibətləri haqqında dəyərli məlumat mənbəyidir. Bu möhürlərin tədqiqi Azərbaycan tarixinin qədim dövrlərini daha dərindən anlamağa kömək edir.

33. Xüsusi adlar sistemi

Xüsusi adlar sistemi

Xüsusi adlar sistemi (onomastika) dillərdə adların yaradılması, formalaşması, istifadəsi və məna baxımından tədqiqi ilə məşğul olan bir sahədir. Xüsusi adlar insanlar, coğrafi obyektlər, tarixi hadisələr, bədii əsərlər və digər unikal varlıq və hadisələrin adlarını əhatə edir. Bu sistem dilin inkişafında mühüm rol oynayır və tarixi, mədəni, sosial baxımdan dərin məlumat verir.

Xüsusi adların əsas xüsusiyyətləri

1. Yeganəlik: Xüsusi adlar konkret bir şəxsə, obyektə və ya anlayışa aid olur və onu digərlərindən fərqləndirir.

2. Məna: Əksər xüsusi adlar mənşə və mənasına görə bir tarix və ya mədəniyyət izi daşıyır.

3. Sabitlik: Xüsusi adlar ümumilikdə sabit olur və uzun müddət dəyişməz qalır.

4. Mədəni əks: Xüsusi adlar ad verən xalqın tarixi, dini və mədəni inanclarını əks etdirir.

Xüsusi adların növləri

Xüsusi adlar müxtəlif növlərə bölünür və bu növlər onların aid olduğu obyekt və ya məzmun üzrə qruplaşdırılır.

1. Antroponimlər:

Şəxslərin adlarıdır.Məsələn: Əhməd, Leyla, Məryəm.

2. Toponimlər:

Coğrafi obyektlərin adlarıdır.Məsələn: Bakı, Kür, Xəzər.

3. Zoonimlər:

Heyvanların adlarıdır.Məsələn: Ağcan (it adı), Alabaş (at adı).

4. Oronimlər:

Dağ, təpə və digər relyef obyektlərinin adları.Məsələn: Şahdağ, Göyəzən.

5. Hidronimlər:

Çay, göl, dəniz və digər su obyektlərinin adları.Məsələn: Kür, Göygöl, Həzər.

6. Etnonimlər:

Etnik qrupların və xalqların adlarıdır.Məsələn: Azərbaycanlı, Qıpçaq.

7. Astronimlər:

Göy cisimlərinin adlarıdır.Məsələn: Günəş, Ay, Şimal Ulduzu.

8. Teonimlər:

Tanrıların və dini anlayışların adlarıdır.Məsələn: Allah, Zoroastr.

9. Mitonimlər:

Əfsanəvi qəhrəmanların və obrazların adlarıdır.Məsələn: Koroğlu, Dədə Qorqud.

10. Ksenonimlər:

Xarici mənşəli xüsusi adlar.Məsələn: Napoleon, Kleopatra.

Xüsusi adların funksiyaları

1. Fərqləndirmə funksiyası:

Xüsusi adlar obyektləri bir-birindən fərqləndirmək üçün istifadə olunur.Məsələn, "Bakı" adı onu digər şəhərlərdən fərqləndirir.

2. Tarixi-mədəni funksiya:

Adlar tarixi və mədəni irsi əks etdirir.Məsələn, "Göygöl" toponimi həmin ərazinin təbiətini və estetik dəyərini göstərir.

3. İdentifikasiya funksiyası:

Xüsusi adlar bir şəxsi və ya obyekti müəyyən etmək üçün istifadə olunur.Məsələn, pasportda şəxsin adı onun identifikasiyası üçün əsasdır.

4. Emosional funksiya:

Bəzi xüsusi adlar emosional məna daşıyır.Məsələn, "Sevinc" adı sevinc hissini əks etdirir.

Azərbaycanda xüsusi adlar sistemi

Azərbaycan xalqının xüsusi adlar sistemi zəngin və müxtəlifdir. Bu adlar əsasən türk, fars, ərəb və yerli mənşəli olub, xalqın tarixini, mədəniyyətini və dini inanclarını əks etdirir.

1. Antroponimlər:

Azərbaycanlıların şəxsi adları çox vaxt mənalı sözlərdən yaranır.Məsələn: Elçin (elçi, qasid), Günay (gün və ay).

2. Toponimlər:

Azərbaycanın coğrafi adları təbii, tarixi və etnik xüsusiyyətlərə görə formalaşmışdır.Məsələn: Qarabağ (qara və bağ), Şuşa.

3. Dini adlar:

İslamın təsiri ilə ərəb və fars mənşəli şəxsi adlar geniş yayılmışdır.Məsələn: Əli, Fətullah, Rəhimə

4. Əfsanəvi və tarixi adlar:

Dədə Qorqud dastanında istifadə olunan adlar bu sistemin bir hissəsidir.Məsələn: Basat, Qazan xanın adı.

Xüsusi adlar sistemi dilçilik və mədəniyyət tədqiqatlarının mühüm sahələrindən biridir. Bu sistem vasitəsilə bir xalqın tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti və dini inancları haqqında geniş məlumat əldə etmək mümkündür.

43. Qədim Türk Yazısı (Orxon-Yenisey Yazısı)

Qədim türk yazısı, türklərin ən qədim yazı sistemlərindən biri olub, e.ə. I minilliyin sonlarında və e.ə. VII əsrdən başlayaraq müxtəlif türk tayfaları tərəfindən istifadə edilmişdir. Bu yazı sistemi əsasən daş kitabələrdə, qəbirüstü abidələrdə və digər maddi mədəniyyət nümunələrində aşkar edilmişdir. Ən məşhur nümunələri Orxon-Yenisey abidələridir.

Qədim türk yazısının xüsusiyyətləri

1. Yazı sisteminin növü:

Qədim türk yazısı runik yazı tipinə daxildir. Runik yazılar adətən simvollar və işarələrdən ibarət olur və onlar özlərinin unikallığı ilə seçilir.Yazı sağdan sola və ya yuxarıdan aşağı yazılır.

2. Hərf və səs tərkibi:

Bu yazı sistemi fonetik xarakter daşıyır, yəni hərflər səsləri ifadə edir.Qədim türk yazısında 38-40 arasında hərf olmuşdur. Hərflər sait və samit səsləri əks etdirirdi.

3. Mətnlərin dili:

Yazıların dili qədim türk dilidir və bu dil Ural-Altay dil ailəsinə aiddir.Mətnlərdə çox vaxt türk millətinin tarixi, qəhrəmanlıq dastanları və dini inancları əks olunmuşdur.

Orxon-Yenisey abidələri

Orxon-Yenisey yazıları, qədim türklərin tarixini və mədəniyyətini öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biridir. Bu yazılar əsasən Orxon və Yenisey çayları vadisində tapılmışdır.

1. Əsas abidələr:

Kül Tigin abidəsi: Türklərin böyük sərkərdəsi Kül Tigini anmaq üçün ucaldılmışdır. Yazılar qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik və dövlət idarəçiliyini tərənnüm edir.

Bilgə Kağan abidəsi: Türk dövlətinin idarəçiliyi, xalqın birliyi və türklərin tarixini əks etdirTonyukuk abidəsi: Türk tayfalarının müdrik və uzaqgörən dövlət adamı Tonyukukun şərəfinə yazılmışdır.

2. İlk tapıntılar və tədqiqatlar:

Orxon-Yenisey abidələri 19-cu əsrdə kəşf edilmiş və daha sonra Danimarkalı türkoloq Karl Vilhelm Tomsen tərəfindən deşifrə edilmişdir (1893-cü ildə).Abidələrdəki mətnlərdə qədim türk kağanlarının xalqı üçün etdikləri işlər və onların vətənə bağlılıqları təsvir olunur.

Qədim türk yazısının məzmunu

Yazılarda qədim türklərin tarixi, dövlət quruluşu, hərbi yürüşləri, qəhrəmanlıq dastanları və dini inancları geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.Yazılar, türklərin köçəri həyat tərzini, vətənə bağlılıqlarını və onların düşmənlərə qarşı mübarizələrini təsvir edir.Həmçinin yazılarda türk xalqının birliyinə və müstəqilliyinə çağırışlar edilir.

Qədim türk yazısının dini və mədəni rolu

1. Dini inanclar:

Qədim türklər tanrıçılıq inancına sahib idilər. Yazılarda tez-tez "Tanrı" sözü keçir.

Yazılar Tanrının türklərə torpaq, güc və birlik bəxş etdiyini vurğulayır.

2. Mədəniyyət və incəsənət:

Yazılar həm mədəni irs, həm də sənət əsəri hesab olunur. Daşlar üzərindəki oyma yazılar yüksək səviyyəli sənətkarlıq nümunələridir.

Qədim türk yazısının əhəmiyyəti

1. Tarixi əhəmiyyət:

Qədim türk yazıları türklərin dövlətçilik ənənələrini, hərbi qüdrətini və mədəniyyətini anlamaq üçün dəyərli mənbələrdir.Yazılar, türklərin ilk yazılı ədəbi nümunələrini təşkil edir.

2. Dilçilik əhəmiyyəti:

Bu yazılar türk dillərinin tarixi inkişafını öyrənmək üçün əsaslı mənbələrdən biridir.Türk dilinin qədim qrammatikası və leksikası haqqında məlumat verir.

3. Mədəni irs

Qədim türk yazıları, türklərin dünya mədəniyyətinə verdiyi böyük töhfələrdən biridir.

Yazılar, türklərin öz mədəniyyətlərinə və tarixi ənənələrinə bağlılığını göstərir.

Nəticə olaraq, qədim türk yazısı türk xalqlarının mədəni irsini, tarixi keçmişini və dilini öyrənmək üçün dəyərli bir mənbədir. Orxon-Yenisey abidələri bu yazının ən mühüm nümunəsi olaraq, türk mədəniyyətinin dünya səviyyəsində tanınmasında mühüm rol oynamışdır.

44. Xronologiya üzrə mənbələr

Xronologiya tarixi hadisələrin baş vermə ardıcıllığını müəyyənləşdirən elmdir. Xronoloji tədqiqatlarda istifadə olunan mənbələr tarixi hadisələrin, mədəni proseslərin, arxeoloji və maddi mədəniyyət nümunələrinin doğru zaman ardıcıllığında yerləşdirilməsinə kömək edir.

Xronologiya üzrə mənbələrin növləri

1. Yazılı mənbələr:

Ənənəvi olaraq tarixi hadisələrin baş vermə zamanını dəqiq müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Bu mənbələr tarixçilər üçün əsaslı sübutlar təqdim edir.

Nümunələr:

Salnamələr və xronikalar (məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud", Herodotun "Tarix" əsəri).

Tarixi sənədlər (fərmanlar, müqavilələr).

Əlyazmalar, məktublar və dini yazılar.

2. Arxeoloji mənbələr:

Qazıntılar zamanı tapılan maddi mədəniyyət nümunələri (qazılmış qalıqlar, daş alətlər, keramika nümunələri) xronoloji ardıcıllığın təyin edilməsində mühüm rol oynayır.

Xüsusi metodlar:

Karbon-14 metodu (C14): Orqanik materialların yaşını müəyyən etmək üçün istifadə edilir.

Stratigrafiya: Torpaq qatlarının ardıcıllığını öyrənərək tapıntıların dövrünü təyin edir.

3. Epigrafik mənbələr:

Qədim dövrlərə aid daş, metal, gil üzərində oyulmuş yazılar xronoloji məlumat verir.

Nümunələr:

Orxon-Yenisey abidələri.

Qobustan petroqlifləri.

Məbədlərin üzərində yazılar.

4. Numizmatik mənbələr:

Tarixi dövrlərə aid pullar və sikkələr. Bu sikkələrdəki tarixlər, hökmdar adları və simvollar hadisələrin xronologiyasını müəyyən etməyə kömək edir.

Nümunələr:

Sasani dövrünə aid sikkələr.

Şirvanşahlar dövrünün pulları.

5. Dendroxronologiya:

Ağaç illiklərinin öyrənilməsi metodu. Bu metod vasitəsilə ağac materiallarının yaşı və həmin dövrdə baş verən iqlim dəyişiklikləri müəyyən edilir.

İstifadə sahəsi:

Qədim tikililərdə istifadə olunan ağacların yaşı.Tarixi hadisələrin iqlimlə əlaqəsi

6. Paleoklimatologiya və geoloji mənbələr:

Buz nüvələri, torpaq təbəqələri və vulkanik qalıqlar hadisələrin xronologiyasını təsdiqləməkdə istifadə olunur.

Məqsəd:

Təbii fəlakətlərin (vulkan püskürməsi, zəlzələ) baş vermə tarixini müəyyən etmək.

7. Antropoloji mənbələr:

İnsan sümükləri və skeletləri tədqiq edilərək, onların yaşadığı dövr müəyyən edilir.

Metodlar:

İzotop analizləri.

Skeletlərin genetik tədqiqi.

8. Astronomik mənbələr:

Tarixi mətnlərdə qeyd edilən astronomik hadisələr (günəş tutulmaları, kometalar) hadisələrin dəqiq tarixini müəyyənləşdirmək üçün istifadə olunur.

Nümunələr:

Babil xronikalarında qeyd edilən astronomik hadisələr.

Orta əsr ərəb astronomlarının qeydləri.

9. Folklor və şifahi mənbələr:

Xalqın əfsanələri, rəvayətləri və dastanlarında qeyd olunan hadisələr xronoloji baxımdan tədqiq edilir.

Nümunələr:

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları.

Naxçıvanın tarixi ilə bağlı rəvayətlər.

10.Kimyəvi və fiziki metodlar:

Maddi tapıntıların dövrünü müəyyən etmək üçün kimyəvi analizlərdən istifadə olunur.

Metodlar:

Termolüminessensiya (keramika və gil əşyaların yaşı).

Amin turşusu metodları (orqanik qalıqların yaşı).

Xronoloji mənbələrin Azərbaycanda tədqiqi

Azərbaycanda Qobustan və Gəmiqaya petroqlifləri qədim xronologiyanın tədqiqi üçün mühüm mənbələrdir. Bu abidələr qədim insanların yaşayış dövrlərini, inanclarını və mədəniyyətlərini öyrənməyə imkan verir.Mingəçevir qazıntılarında tapılmış maddi nümunələr, o cümlədən qədim məişət əşyaları, xronoloji ardıcıllığın müəyyən edilməsində əhəmiyyətlidir.Numizmatik tapıntılar, məsələn, Şirvanşahlar dövrünə aid sikkələr, dövrün siyasi və iqtisadi tarixi haqqında məlumat verir.

Nəticə

Xronologiya üzrə mənbələr müxtəlif elmi sahələrin birgə əməkdaşlığı nəticəsində tarixi hadisələrin dəqiq zaman ardıcıllığını müəyyən etməyə imkan verir. Bu mənbələr, tarix elminin əsas təməllərindən biridir və keçmişin daha dəqiq və aydın təsvirini yaratmağa kömək edir.

45. Yazının meydana gəlməsi

Yazının meydana gəlməsi insan mədəniyyətinin ən böyük inqilablarından biri sayılır. Yazı, insanın fikirlərini, hisslərini və biliklərini kağız, daş və ya digər səthlər üzərində simvollar vasitəsilə ifadə etməyə başladığı vasitədir. Bu, insan tarixində düşüncənin və biliklərin nəsildən-nəslə ötürülməsi prosesində əhəmiyyətli dönüş nöqtəsi olmuşdur.

Yazının yaranma mərhələləri

Yazının inkişafı bir neçə mərhələdən keçmişdir. Bu mərhələlər insanın simvollardan istifadə etmə bacarığının təkamülünü əks etdirir.

1. Piktoqrafik yazı (şəkilli yazı)

İlk yazı forması piktogramlardan ibarət idi. İnsanlar fikirlərini çatdırmaq üçün obyektləri və hadisələri şəkillərlə təsvir edirdilər.

Xüsusiyyətləri:

Hər bir simvol konkret bir əşyanı və ya hadisəni ifadə edirdi.

Bu yazı tipi sadəcə obyektləri təsvir edə bildiyindən mürəkkəb anlayışları çatdırmaqda məhdudiyyətli idi.

Məsələn: Qayaüstü rəsmlər, Qobustan və Gəmiqaya petroqlifləri.

2. İdeoqrafik yazı (məna daşıyan işarələr)

Piktogramların inkişaf etmiş forması olan ideogramlar daha abstrakt anlayışları ifadə etməyə başladı.

Xüsusiyyətləri:

Hər bir simvol artıq konkret əşyadan daha geniş bir anlayışı ifadə edirdi.

Məsələn, günəş yalnız "günəş" mənasını vermirdi, eyni zamanda "işıq" və ya "həyat" mənasını da ifadə edirdi.

3. Loqoqrafik yazı (söz yazısı)

Yazının bu mərhələsində hər bir simvol bir sözü və ya anlayışı ifadə etməyə başladı.

Nümunələr:Misirlilərin heroqlifləri.Şumerlərin mixi yazısı.

Loqoqrafik yazı yazının inkişafında mühüm addım idi, lakin simvolların çoxluğu bu sistemin çətin olmasına səbəb oldu.

4. Fonetik yazı (səslərin ifadəsi)

Simvollar artıq yalnız anlayışları deyil, səsləri də ifadə etməyə başladı.

İki əsas forma:

1. Heça yazısı:

Hər bir simvol bir hecanı ifadə edirdi.

Məsələn, Finikiya heca yazısı.

2. Hərf yazısı (əlifba):

Hər bir simvol bir səsi ifadə edirdi.İlk hərf yazısı Finikiyalılar tərəfindən yaradılmış və Yunanlar tərəfindən daha da təkmilləşdirilmişdir.

Yazının tarixi

Yazı müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli vaxtlarda inkişaf etmişdir. Ən qədim yazı sistemləri aşağıdakılardır:

1. Şumer mixi yazısı (e.ə. 3100-ci il)

Ən qədim yazı növlərindən biri olan mixi yazı Mesopotamiyada Şumerlər tərəfindən yaradılmışdır.Əvvəlcə iqtisadi ehtiyaclar üçün (sayı qeyd etmək) istifadə olunmuşdur.Gil lövhələr üzərində işarələr mix şəklində oyulurdu.

2. Misir heroqlifləri (e.ə. 3100-ci il)

Misir mədəniyyətinin əsas yazı sistemi olmuşdur.

Heroqliflər həm piktogramları, həm də fonetik simvolları birləşdirirdi.Əsasən dini və inzibati sənədlərdə istifadə edilmişdir.

3. Çin yazısı (e.ə. 1200-cü il)

Çin yazısı loqoqrafik sistemə əsaslanmışdır.Simvolların çoxu bu gün də istifadə olunur.

4. İndus yazısı (e.ə. 2600-1900-cü illər)

İndus vadisi sivilizasiyasına aid olan yazı sistemi hələ tam oxunmamışdır.Yazılar əsasən möhürlər üzərində tapılmışdır.

5. Finikiya əlifbası (e.ə. 1050-ci il)

Ən qədim fonetik yazı sistemlərindən biridir.Hər bir simvol bir səsi ifadə edirdi.Bu yazı sistemi yunan, latın və ərəb əlifbalarının yaranmasında əsas olmuşdur.

Yazının əhəmiyyəti

1. Tarixi yaddaşın qorunması:

Yazı, tarixi hadisələrin və biliklərin saxlanılmasını təmin etmişdir.Bu, insanlıq tarixində nəsillərarası əlaqənin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur.

2. Dövlət idarəçiliyi:

Yazı dövlətlərin inzibati idarəçiliyində, qanunların yazılmasında və vergi sistemində mühüm rol oynamışdır.Məsələn, Şumerlərin "Ur-Nammu Qanunları" yazılı qanun sisteminin ilk nümunəsidir.

3. Mədəniyyətin inkişafı:

Yazı bədii ədəbiyyatın, dini mətnlərin və elmi tədqiqatların inkişafını təmin etmişdir.Məsələn, "Epik Qılqamış" ilk yazılı ədəbiyyat nümunəsidir.

4. Ticarət və iqtisadiyyat:

Yazı ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə və iqtisadi sistemlərin formalaşmasına kömək etmişdir.Ticarət razılaşmaları, siyahılar və müqavilələr yazılı şəkildə tərtib edilmişdir.Yazının meydana gəlməsi insan sivilizasiyasının ən əhəmiyyətli nailiyyətlərindən biridir. Bu, tarixi yaddaşın qorunmasını təmin etmiş, mədəni və sosial inkişafı sürətləndirmişdir. Fərqli mədəniyyətlərin yazı sistemləri insanlıq tarixinin zənginliyini və müxtəlifliyini əks etdirir.